

‘Op’ of ‘in’ in het West-Brabants dialect

Een kleine proeve van onderzoek naar vaste voorzetsels bij plaatsnamen

63

Hoogteverschillen

Bij de presentatie van *Jaarboek 66* van ‘De Ghulden Roos’ hield dr. Jan Stroop een inleiding met als uitgangspunt zijn artikel *Over de verkleinwoorden in de West-Brabantse dialecten*. Hij koos daarbij niet voor de vorm van de traditionele lezing, maar nodigde tijdens zijn toespraak de aanwezigen nadrukkelijk uit te reageren. Zo raakte Stroop in gesprek met zijn gehoor en kwamen vervolgens allerlei interessante onderwerpen aan de orde.

Eén daarvan betrof het gebruik van de voorzetsels ‘op’ en ‘in’ bij plaatsnamen. We zeggen *in Wouw* maar *op Èèrel* (op Heerle). Volgens Stroop heeft dit te maken met het hoogteverschil tussen de dorpen Wouw en Heerle: Heerle ligt hoger dan Wouw.

Al jarenlang heeft het gebruik van ‘op’ en ‘in’ mij geïntregerd. Ook ik was aanvankelijk geneigd te denken aan de verklaring van Jan Stroop en vond daarvoor aanleiding in het vergelijken van dialectaanduidingen als *in d’Oeve* (in Hoeven) en *op Bossenwoot* (op Bosschenhoofd); *in Ossendrecht* en *op Calfvén*; *in Woensdrecht* en *op Woogeraaje* (op Hoogerheide). De hoogteverschillen tussen de genoemde woonkernen zijn namelijk onmiskenbaar.

Het viel mij verder op dat de namen van steden en grote woonkernen steeds het voorzetsel ‘in’ krijgen: *in Baarge* (in Bergen op Zoom); *in Stijnbaarge* (in Steenberg); *in Brdao* (in Breda); *in Ette* (in Etten); *in Roozendaol* (in Roosendaal). Bij veel omliggende dorpen past dan weer ‘op’: *op Borgvliet* of *op Bùrregvliet*; *op Vosmèèr* (op Nieuw Vossemeer); *op de Leur*. Daarop voortbordurende zou het verleidelijk zijn dat je gaat denken aan de verklaring: je woont **in** een stad of je woont **op** een dorp. In dialect spreekt men immers van: *opt dùrrep* of *op tùrrep*.

Maar deze verklaring heb ik persoonlijk vlug verworpen. Wouw en Heerle beschouw ik allebei als dorpen net als Hoeven en Bosschenhoofd. Bovendien kende ik in de gemeente waar ik geboren ben, Ouden Nieuw Gastel, de aanduiding *in Gastel* naast *op Staampersgat* (op Stampersgat). In de voormalige gemeente Wouw liggen behalve Wouw en Heerle nog twee kerkdorpen: Moerstraten en Wouwse Plantage.

Die krijgen het voorzetsel ‘op’: *op Moe(r)straote* en *op Pindùrrep* of *op de Pin*.¹ De gemeente Zundert kent ook diverse kerkdorpen. Met zegt daar *in Zundert*, *op Klein Zundert*, *op Aachmaol* (op Achtmaal), *op Wèrnout* (op Wernhout). In de gemeente Rucphen heeft men het over

in *Rucphen*, *op de Zeg* (op Zegge), *opt Schijf* (op Het Schijf), *opt Eike* of *op Willebrord* (op Sint Willebrord) en *in Sprundel*. In de gemeente Steenberg van voor de laatste gemeentelijke herindeling wonen de mensen in de kerkdorpen *op de Welbèrreg* of *op de Welbaarg*, *op Vosmèr*, *op d'Jeen* (op de Heen) en *op Krùslaand* (op Kruisland). De gemeente Etten-Leur hebben we al genoemd; in Gilze-Rijen spreekt men van *in Gilze*, *op de Rije* (op Rijen) en *op Meuleschot* (op Molen-schot).

De regel

Afgaande op de voorbeelden die ik voor mezelf verzameld had, heb ik een voorzichtige conclusie geformuleerd: het gebruik van 'op' en 'in' is niet gerelateerd aan verschillen in hoogteligging van woonkernen. De regel is: het voorzetsel 'in' wordt gebruikt voor de aanduiding van een plaats die bestuurscentrum is; vanuit dat centrum gebruikt men voor de omliggende dorpen een aanduiding met 'op'. Voor Oud Gastel, Wouw, Zundert, Steenberg en Etten-Leur klopt dat precies. Bij aanduidingen in andere gemeenten zijn kanttekeningen nodig. Vandaar dat ik sprak over een voorzichtige conclusie. Meer daarover straks.

Geheel toevallig kwam ik in het handschrift Vermeulen een losse notitie tegen die mijn voorzichtige conclusie ondersteunt.² De taalkundige dr. Frans Vermeulen schrijft: 'op de Beek (nu Prinsenbeek, MdK), de Leur, de Zeg, Bosschenhoofd, Hoogerheide enz. Op wordt gebruikt voor gehuchten. Dat blijkt 1^e op de Kruisstraat, Kuipezand (= Kuivezand, MdK) 2^e de plaatsen met op zijn geen van alle zelfstandig: zij hebben geen eigen burgemeester.'³

De plaats van waaruit de burgemeester een gemeente bestuurde, kreeg dus ook volgens Vermeulen geen aanduiding met 'op'.

Vermeulen maakt verder melding van 'op' waar het gehuchten betreft. Dat is inderdaad in heel West-Brabant het geval.

Ik beperk me met mijn voorbeelden ter illustratie tot twee voormalige gemeentes. Allereerst Oud- en Nieuw Gastel: *op de Meir*, *op de Stoof*, *op Kuivezaand*, *op de Langenbaarg*, *op Overesselek*, *op de Schaans*. Ten tweede Hoeven: *opt Gos* (op het Gors), *op de Krùsstraot* (op de Kruisstraat), *op de Spie*, *op d'Eul* (op de Heul), *op Posjevaort* (op Pagnevaart).

Het voorzetsel 'op' is ook in gebruik voor aanvankelijk min of meer geïsoleerd gelegen wijken en buurtschappen. Een goed voorbeeld daarvan is de gemeente Roosendaal: *op Kasdonk* (op Kalsdonk), *op de Kaai* (op de Kade), *op Ulsdonk* (op Hulsdonk), *op Burgerhout* (op Burgerhout), *op Viesdonk* of *op Visdonk*, *op Langdonk*, *op de Krùsstraot* (op de Kruisstraat), *op Plaanke Wammes* (op Planken Wambuis), *op Aonk* (op Haink). Kalsdonk, de Kade, Hulsdonk en Burgerhout liggen inmiddels al lang binnen de bebouwing van Roosendaal.

De uitzonderingen

Als we als regel aannemen dat ‘in’ als vast voorzetsel in gebruik is voor bestuurscentra en ‘op’ voor woonkernen die onder zo’n bestuurscentrum vallen, dan dienen we ons eerlijkheidshalve te buigen over de uitzonderingen op die regel. Mogelijk vinden we ook een verklaring voor die uitzonderingen.

In mijn opsomming voor de kerkdorpen in de gemeente Rucphen vormt Sprundel een uitzondering. Deze woonkern is ouder dan de omliggende dorpen en fungeerde dus enige tijd als bestuurscentrum, voor die opging in een groter geheel. Wellicht is dat de verklaring. Hetzelfde geldt voor Nispen, een dorp dat ouder is dan Roosendaal, de woonkern die later uitgroeide tot het bestuurscentrum van de gemeente Roosendaal en Nispen. Men spreekt dan ook van *in Nipse* naast *in Roozendaal*.

In Gilze-Rijen stond het gemeentehuis van oudsher in Gilze, een dorp dat nu in omvang en inwonertal kleiner is dan Rijen. Toch is sprake van *in Gilze* en *op de Rije*. De regel gaat hier consequent op.

Er zijn echter nog meer uitzonderingen, namelijk de aanduidingen van woonkernen met ‘op’, terwijl ze soms lange tijd als bestuurscentrum van zelfstandige gemeentes hebben gefungeerd: *op de Wullemstad* (op de Willemstad), *op de Fèndert* (op Fijnaart), *op de Klundert*, *op Saante(r)buite* (op Standdaarbuiten).

Een verklaring kan zijn dat deze relatief nieuwe vestigingen het voorzetsel ‘op’ kregen, omdat ze aanvankelijk vanuit Bergen op Zoom bestuurd zijn. De markiezen van Bergen op Zoom speelden een belangrijke rol bij de inpoldering van de Noordwesthoek van het huidige Noord-Brabant. Ook Halsteren past wellicht in dit rijtje met *op Altere*.

Andere gebruikswijze van het voorzetsel ‘in’

Het voorzetsel ‘in’ komen we voor wat betreft de aanduiding van plaatsnamen ook in een ander verband tegen. Ik geef eerst een aantal voorbeelden. In de voormalige gemeente Oud- en Nieuw Gastel: *in d'n Achteroek* (in de Achterhoek), *int (Gastels) Ljeeg* (in het Gastels Laag), *int Ol* (in het Hol), *int Steeke* (d.i. een groep percelen in de buurt van de Wildertstraat; *steeke* = boerderijtje), *in de Boskes* (in de Bosjes). In Roosendaal: *in de Kroeve*, *int Rietgoor*. In Bergen op Zoom: *in de Melaone* (in de Melanen). In Zundert: *in de Krogte*, *in de Biekûrf* (in de Biekorf), *in de Moere*. In Rucphen: *in d'n Oliepot*, *in de Neerei* (in de Neerheide), *in d'n Achteroek*, *in de Nipsesen Achteroek* (in de Nispense Achterhoek). In Oudenbosch: *in d'Oliestjinne* (in de Oliestenen). In Wouwe: *in d'Akker*, *in de Bieze*, *in de Plantaozje* (in de Plantage), *in de Blijenoek* (in de Bleijdenhoek). Alle hierboven genoemde plaatsnamen hebben betrekking op afgelegen gebieden, in oorsprong amper of niet ontgonnen.

Het voorzetsel 'aan'

66

Ook het voorzetsel 'aan' is gangbaar bij plaatsaanduidingen. Het heeft dan de betekenis 'ter hoogte van'/'in de buurt van' of 'langs'/'bezijden'. Voorbeelden van de eerste gebruikswijze betreffen vaak benamingen voor kruisingen van wegen: in Roosendaal: *aont Aanker* (aan het Anker), *aon de schuive* (aan de schuiven = een kruising met de spoorlijn Roosendaal-Essen/Bergen op Zoom), *aon d'Wooge Brug* (aan de Hoge Brug); in Oudenbosch: *aon de Waogenoek* (aan de Wagenhoek), *aont Kruis* (ter hoogte van het kruis op het punt waar de Bornhemweg een aftakking heeft); in Lepelstraat: *aon d'n Aandwijzer* (aan de handwijzer, later de naam voor Café 'De Handwijzer'); bij Bosschenhoofd: *aon Mappel Farrem* (aan Maple Farm); bij Sint Willebrord: *aont Zout Betje*. Voorbeelden van de tweede gebruikswijze: in Roosendaal: *aon de Bredaosebaan*; in Oudenbosch: *aon de Bosschendijk*; in Oud Gastel: *aon de Sient Antoonsendijk* (aan de St. Antoinedijk).

Het gebruik van voorzetsels bij plaatsnamen anno 2007

Door een zich wijzigende situatie kan het gebruik van voorzetsels veranderen. Een goed voorbeeld van die ontwikkeling zien we in Roosendaal. Daar sprak men tot voor kort van *op de Kortendijk*, *op Langdonk*, *op Tolbaarg* (op Tolberg). Nu wonen er - hoe onwennig dat voor oudere Roosendalers ook moge klinken - mensen *in Kortendijk*, *in Langdonk*, *in Tölberg*. De plaatsnaam is anno 2007 namelijk een wijknaam. En je woont nu eenmaal in een wijk. Waar ik het persoonlijk moeilijk mee heb, is journalistiek taalgebruik dat totaal voorbijgaat aan historisch gegroeide plaatsnaamaanduiding. Ik ben in 1943 geboren in de Wildertstraat in Oud Gastel, een straat die valt onder de buurtschap Kuivezand. Tot eind 1970 heb ik *op Kuivezand* gewoond. De naam 'Kuivezand' is echter ook in gebruik als straatnaam voor een deel van de weg tussen Oudenbosch en Oud Gastel. In de krant en op teletekst lees ik de laatste tijd dat er een ongeluk gebeurd is *in de Kuivezand* of *aan de Kuivezand*. 'Kuivezand' is een straatnaam geworden die door de journalisten op één lijn gesteld is met bijvoorbeeld 'Dorpsstraat' of 'Brugstraat': er is een ongeluk gebeurd *in de Dorpsstraat* of *aan de Brugstraat*. En daar zal ik niet aan wennen. Een taal is echter in ontwikkeling, dus zal zich over niet al te lange tijd niemand meer storen aan *in de Kuivezand*.

De ondertitel van mijn artikel geeft aan dat het onderwerp van de voorzetsels bij plaatsnamen hiermee lang niet uitputtend is behandeld. Er is een voorzichtige regel voor het gebruik van de voorzetsels 'op' en 'in' in combinatie met plaatsnamen geformuleerd. Voor de uitzonderingen op die regel zijn verklaringen aangedragen. Verder zijn nog enkele andere plaatsaanduidende voorzetsels behandeld.

M.P.J.W. de Koning

Oudste vermeldingen

In de rekening over 1526 van de Tafel van de Heilige Geest uit Hoeven (Regionaal Archief West-brabant, Oud Archief Hoeven inv. nr. (oud) 1353)* staan vermeldingen van het gebruik van 'op' en 'in' op de manier die we nu nog in dialect tegenkomen.

'En de halve stuver is afgelost bij Zoete Gielis Buisen wed. aen een viertel erfrogs den heiligen geeste bewesen *opte Donck*'. (fol. 3v)

'Willem Jan Obrechtsz van sijnder weijde *in Belruv*' (Balrouw). (fol. 4v)

'(...) stede *opten nieuwen berch*'. (fol. 6v)

'Jan Duls kinderen van heur vaders stede *opt busschehoot*'. (fol. 6v)

'Thijs van der Heule van sijnder stede *opt gors*'. (fol. 7v)

'(...) sprekende op Art Joessen huijs en hoff *in de Hoevene*'. (fol. 7v)

'Anthonis Adriaenz van de stede *opte Heule*'. (fol. 8)

'Pieter Erenbouts *inden busch*' (den Bosch = Oudenbosch). (fol. 9)

De bestuurscentra Hoeven en Den Bosch (Oudenbosch) krijgen de aanduiding met 'in', bij de andere woonkernen c.q. gehuchten Boschenhoofd, de Heul en het Gors staat 'op'. De Balrouw is een dan nog amper ontgonnen gebied, daarbij past het gebruik van 'in'.

*Met dank aan Cees van Caulil, die mij de bron aanreikte.

Literatuur

- Ginneken, Jac van en J. Endepols, *De regenboogkleuren van Nederlands taal*. Nijmegen, 1917
- Ginneken, Jac. van, 'De Antwerpsche invloed op het West-Noordbrabantsch dialect', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 3 (1943) 11-16
- Koning, Michel de, 'Pindorp of Wouwse Plantage' in: *De Vierschaer*, jaargang 6, aflevering 1 (maart 1988) 29-42

Noten

1. Over de overgang van de naam 'Pindorp' naar 'Wouwse Plantage' zie De Koning.
2. Het handschrift Vermeulen bevindt zich in de bibliotheek van de Radbouduniversiteit te Nijmegen en bestaat uit twintig cahiers met kaft, een cahier zonder kaft en vele losse bijlagen. Het handschrift maakt deel uit van het Archief Van Ginneken, map 64 (dialectmateriaal 14.3.1 t/m 14.3.21). De notitie bevindt zich in het cahier 14.3.15. Dr. Frans Vermeulen (Oudenbosch 1891-Roosendaal 1965) begon een uitgebreide studie naar het dialect van zijn geboorteplaats en beschreef in genoemde cahiers onder andere de

resultaten van een onderzoek onder een veertigtal zegslieden naar het West-Brabants dialect in zijn klank- en vormleer, zijn woordenschat en grammatica. Vermeulen deed zijn onderzoek vermoedelijk tussen 1914 en 1924 en heeft het voor een deel letterlijk in kaart gebracht. Prof. dr. Jac. van Ginneken S.J., eveneens Oudenbosschenaar van geboorte, had Vermeulen aangezet tot dit onderzoek en maakte voor diverse van zijn publicaties dankbaar gebruik van Vermeulens kaarten. Zie onder andere kaartenmateriaal in Van Ginneken 1917 en in Van Ginneken 1943. Dr. Frans Vermeulen was tussen 1924 en 1935 docent aan het klein seminarie IJpelaer van het bisdom Breda. Vanaf 1936 tot 1961 was hij kapelaan in de St. Jansparochie te Roosendaal.

3. De benaming 'Kuipezand' was in mijn jeugd bij een oudere generatie dialectsprekers vrij gangbaar.